

Azərbaycan Respublikasının
Prezidenti yanında
Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin
İnkişafına
Dövlət Dəstəyi Fondu

Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin, milli adət-ənənələrinin, elm və mədəniyyətinin təbliği

Faiq Ələkbərli
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

III Yazı

Cəfər Cabbarlı Turana bəslədiyi ümidlərinin yarımçıq qaldığı, üstəlik başlarının üstünü Sovet Rusiyası təhlükəsi aldığı bir dövrdə qələmə aldığı "Yaşamaq" şeiri çox anlaşılan, çox dəyərli bir əsərdir. O, türklüyün yenidən bir sınaq qarşısında qaldığını, hər tərəfin düşmənlərə sarıldığını dərinləndirir. Belə bir məqamda ölmək əvəzinə yaşmağın, durmaq əvəzinə mücadilə etməyin fəlsəfəsinə Cabbarlı belə izah edirdi:

Nəçin, nəçin yaşamaq? Ölməmək! Nədir mənə?
Nəçin şübhəli yarı sənə yazıbaşa bağlanmaq?
Nəçin əzilmək, üzümək, imkənmək bica?
Nəçin həyatə səbəbsiz dözüb ayaqlanmaq?...

Nədir, nədir dirlilik yurdur? Qanlı bir ölə!
Degilmi vartıq özü canlı bir yığın kölgə?
Öüm!.. O bir əbədiyyət.. görünə siz uyğul..
Nə tətli şey.. bu əzabə o sən çəkər bəlkə...

O, hesab edirdi ki, Türkün əsas fəlsəfəsi odur ki, ən çətin, ən zor məqamda belə ümitsizliyə qapılıb intihara, ya da köləliyə razı olmur. Cabbarlıya görə Türkün fəlsəfəsində daim mücadilə etmək və zor olanı bacarmaq vardır.

Xayır, xayır! Yaşamaq! Bir vüsə bəlkə yaşamaq!
Deyir, qoşar yüngümlü! Onda bir işiçi xəyal.
Bədən bulur yəne qüvvət, itir şü yorğunluq.
Nədir əcəb bu ziya?.. İşlə şanlı bir ideal.

Bizcə, məhz bu ideal onu Sovetlər Birliyi dövründə də ayaq üstə tutmuş, dövrün şərtləri altında müəyyən qədər beynəlmiləl-çiliyə rəğbət bəsləməsinə baxma-yaraq, əsasən mədəniyyət və ədəbiyyatda türklük fəlsəfəsindən, türk dünyagörüşündən çıxış etmişdir.

Cabbarlıya görə, hər millətin özünəməxsus xüsusiyyəti vardır ki, bu da hər bir vətəndaşın, xüsusilə mütəfəkkirlərin dünyagörüşündə öz əksini tapmalıdır. Onun fikrincə, türk xalqlarında ortaqlıq olan xüsusiyyətlər (igidlilik, qorxmazlıq, aman diləyənə əfv etmək, namusluluq, qonaq-pərvərlik, yolçısına xəyanət etməmək və s.) də türklük fəlsəfəsi ilə bağlıdır.

27 aprel işğaldan sonrakı ilk illərdə Cabbarlıın əsərlərində yalnız formaca deyil, məzmunca da türklük xüsusiyyətlərini önə çəkilməsi Sovet-Rus bolşevikləri tərəfindən birmənalı qarşılanırdı. Sovet ideoloqları digər milli aydınlarımız kimi, onu da mahiyyətə sosializmə uyğun əsərlər yazmağa məcbur edirdilər. Cabbarlı da, onu yalnız formaca deyil, məzmunca da milli ədəbiyyat yaratmaqda ittiham edənlərə cavab olaraq yazırdı: "Klasik ədəbiyyatın nümunələrini tənqidi nöqtəyi-nəzərlə isifadə edərək, ədəbi keçmişdən ən yaxşı və ən qiymətli cəhətləri götürərək, mən sənə dedicəyəm ki, "formaca milli" əsər yaradım. Azər-

azadlıq və vasallıq tərəfdarı olan iki qardaşı bir-birinə qarşı qoyur. Elxan istiqlalı hər şeydən üstün tutduğu halda, onun qardaşı Aqşın onunla eyni fikirdə deyil.

Ancaq dövrünün şərtləri və sovet ideologiyasının hökmranlığı altında Cabbarlı bu əsərini daha çox istismar edənlərlə (kapitalistlər) istismar olunanlar (fəhlə-kəndlilər) arasında mübarizə kimi qələmi vermişdir. Cabbarlı Elxanın dilindən Aqşına deyir: "Dünya iki cəbhəyə ayrılmışdır. Bir tərəfdə silahlı güclülər, digər tərəfdə isə əliboş məzlumlar". Bu düşünəcə ilə əsərin qəhrəmanı Elxan özünü yalnız istiqlalçı deyil, eyni zamanda "kommunist" kimi də aparır; o, bütün dinləri inkar edib, əxlaqa uyğun gəlməyən sərbəst həyatdan və ağıllasığmaz azadlıqlardan dem vurur.

Elxan var. Bu ikili Elxan həm xalqın milli azadlıq, həm də "ferdi azadlıq"ından yanadır: **"Biz hələlik yurdumuzun yüksək dağlarına çəkilecək, oradan bütün bəşəriyyət üçün ömək ola biləcək bir ölkə düzələcəyik. Orada tənasül heç bir qanun altında gizli olmayacaq, əsas: azad könüllərin uyuması və usanması olacaqdır. İstəyənlər ər-arvad, istəməyənlər bacı-qardaş olacaqlar. Varlı, yoxsul, güclü, gücsüz olmayacaqlar. Bütün ölkə qardaşcasına çalışsın, qazansın və bölüşsün bir ailə olacaqdır. Orada sünni hökumətlər, qanunlar olmayacaqdır. Orada zərərsiz azad istəklər, azad hərəkətlər, həyatın müqəddəs qanunu hökm sürəcəkdir. Orada uydurma dinlər, allahlar olmayacaqdır. Azad vicdanlar, azad sevgilər hər kəsin böyük tanınması ola-**

nunda deyir ki, o, sosializmdən gəlmişdir və sosializm də qayıdır. Deməli, "sovet sosializmi" qadınların başlarından yalnız zorla çadralarını ağırdırmırdı, eyni zamanda milli və dini dünyagörüşə zidd olub, heç bir əxlaq sərbədi tanımayan "azadlıq"ları da təlqin edirdi.

Çox təəssüf ki, əvvəllər bütün bunların tamamilə əleyhinə olub, hətta Hüseyn Cavid əsərlərindəki bəzi qəhrəmanları (Cəlal, Göyərçin, Afət, Arif və b.) türklük xüsusiyyətinə yad olan hərəkətlərinə görə tənqid etdiyi halda, Cabbarlıın özü də "sovet sosializmi"nin, "sovet beynəlmiləçiliyi"nin təsiri altında milli mentalitetlə çox da səsleşməyən Sevil, Balaş, Gülüş, Almaz və başqa bu kimi obrazlar yaratmışdır. Almaz da inandığı Lenin

Cəfər Cabbarlı və milli maarifçilik

caqdır. Məqsəd həyata qovuşacaq, yaşayış ancaq vasitələrlə məşğul olacaqdır. Əsərin sonunda da Elxan Yaradanın varlığını inkar etməklə yanaşı, bütün dinlərin də uydurma olduğunu bir daha bəyan edib özünü Tanrı adlandırır və insanı ilahiləşdirir.

Bizcə, Cabbarlı bu əsərində türklük fəlsəfəsindən yavaş-yavaş uzaqlaşaraq "sovet kommunizm"i, ya da "sovet beynəlmiləçiliyi"ni tərənüm etmişdir. Belə ki, bu əsərin əsas qəhrəmanı insan üçün heç bir sərhəd, qayda-qanun tanımayan "azadlıq"ları təbliğ edir.

Çox təəssüf ki, Cabbarlı bu cür "azadlıq"ları "Sevil", "Almaz", "Yaşar" və digər əsərlərində də bu və ya digər formada təbliğ etmişdir. Cabbarlı "Sevil" pyesində Sevilin və Gülüşün timsalında əsasən milli və dini dəyərlər tanımayan "azad qadın" obrazları yaradarkən da ifrata varmışdır. Hər halda əsərin qəhrəmanı Sevilin "qadın azadlığı"ni namus məsələsindən çox cinsi və iqtisadi azadlıq kimi dəyərləndirməsi doğru deyildi: "Azərbaycan qadınlarının və bütün qadınların ən böyük düşmənlərindən biri də namus keşikçisi olmalarıdır. Kişi istədiyini və bir neçəsini birdən əldə edə bilər. Qadın isə ikincisinə göz ucuyla belə baxa bilməz. Bu, kişi üçün bir nadinlik, qadın üçün isə bir namussuzluq sayı-

kommunizmə uyğun olaraq sosialist mədəniyyətdən, yenilikdən bəhs edir; ailə namusundan söz açarkən "mən azad qadınam" deyir: "Azadlıq mənim haqqımdır. Azadlıq sədəqə deyil. Hamısı mənimdir. Onu çərçivəyə alıb, hər iki saatdan bir çay qaşığı verməyə kimsənin haqqı yoxdur. Mən bütün işlərimdə ya azadam, ya əsir, ya ağayam, ya qul". Cabbarlıın Sevil qəhrəmanı kimi, Almaz da iddia edir ki, əgər bir xətanı kişi edə bilərsə qadın da edə bilər. "Mənimçün dünyada kişi-arvad yoxdur. İnsan var: insan hər bir işində azad və sərbəst olmalıdır" deyən, Almaz üçün də, milli və dini dəyərlərin əsasən əhəmiyyəti yoxdur.

Beləliklə, Cabbarlıın ictimai-fəlsəfi yaradıcılığı ilə bağlı fikirlərimizi yekunlaşdıraraq deyə bilərik ki, onun dünyagörüşündə müəyyən ziddiyyətlər, iki fərqli baxış olmuşdur. Birincisi, onun dünyagörüşü uzun müddət islamlıq və türklüyün vəhdəti şəklində təzahür etmişdir. Hətta, bir ara əsas ideal kimi Türk dünyagörüşünə, Turanlılığa əsaslanan Cabbarlı insan və cəmiyyət problemlərinə yanaşmada da, daha çox türk fəlsəfəsindən, müəyyən qədər də islamlıq dünyagörüşündən çıxış etmişdir. Bizcə, 27 aprel işğaldan sonrakı ilk illərdə də Cabbarlı türk-islam dünyagörüşündən geri çəkilməmiş, mümkün olduğu qədər

Cabbarlıın ictimai-fəlsəfi yaradıcılığı ilə bağlı fikirlərimizi yekunlaşdıraraq deyə bilərik ki, onun dünyagörüşündə müəyyən ziddiyyətlər, iki fərqli baxış olmuşdur. Birincisi, onun dünyagörüşü uzun müddət islamlıq və türklüyün vəhdəti şəklində təzahür etmişdir. Hətta, bir ara əsas ideal kimi Türk dünyagörüşünə, Turanlılığa əsaslanan Cabbarlı insan və cəmiyyət problemlərinə yanaşmada da, daha çox türk fəlsəfəsindən, müəyyən qədər də islamlıq dünyagörüşündən çıxış etmişdir. Bizcə, 27 aprel işğaldan sonrakı ilk illərdə də Cabbarlı türk-islam dünyagörüşündən geri çəkilməmiş, mümkün olduğu qədər onu "sovet beynəlmiləçiliyi" ilə uzlaşdırmağa çalışmışdır.

Şübhəsiz, bu məsələdə kifayət qədər ziddiyyətlər vardır. Hər halda türklük fəlsəfəsinin dərinləndirən, onun xüsusiyyətlərini hərtərəfli izah edən Cabbarlıın Elxan adlı qəhrəmanının fərqli düşüncələrə çıxış etməsi təsadüfi ola bilməzdi. O ayn məsələdir iki, Cabbarlıın Elxan obrazı kimi eyniləşdirdiyi Babək və onun tərəfdarlarında (xürrəmlərdə) belə düşüncələrin olmasını vaxtilə arab tarixçiləri də iddia ediblər. Burada maraqlı cəhət odur ki, əgər Elxan obrazı istiqlalçıdan çox "kommunist"lə üst-üstə düşürsə, o zaman Cabbarlı əski "kommunist" Elxanın dilindən o dövrün kommunizm "ideal"ını da açıqlamış olur.

Deməli, Cabbarlıın "Od gəlini"nində bir-birinə daban-dabana zidd olan iki: 1) "istiqlalçı", 2) "kommunist"

la bilər. Halbuki hər ikisinin təşəbbüsünü doğuran eyni fizioloji hadisədir". İlk baxışda haqlı görünən Sevilin burada unuduğu əsas məsələ nə kişinin, nə də qadının fizioloji tələbatlarına görə, ailə dəyərlərinə zərbə vurmaq haqqının olmamasıdır. Əslində istər kişi olsun, istərsə də qadın ilk növbədə, təbii instinklərinə görə deyil mümkün olduğu qədər cəmiyyətin qayda-qanunlarına, mentalitete görə hərəkət etməlidirlər. Əks təqdirdə sosializm (kommunizm), liberalizm, praqmatizm kimi təlimlərini doğru hesab etməklə, neinki hər hansı milli-dini dünyagörüşlə, insanlıq adına da yaşamaq çox çətin olar. Hər halda Cabbarlıın qəhrəmanı Sevil əsərin so-

ri çəkilməmiş, mümkün olduğu qədər onu "sovet beynəlmiləçiliyi" ilə uzlaşdırmağa çalışmışdır.

Şübhəsiz, onun bu cəhətləri sovet-rus kommunistləri qətiyyətlə qəne etmirdi ki, çox keçmədən Cabbarlı bu cür psixoloji təqyiflərin altında formaca milli, məzmunca sosialist əsərlər ortaya qoymuşdur. Əlbəttə, Cabbarlıın bu tipli əsərlərində də Quzey Azərbaycan türk cəmiyyəti, onun mədəniyyəti və fəlsəfəsi üçün müəyyən qədər müsbət elementlər var idi. Ancaq bütövlükdə bu əsərlər Cabbarlıın türklük və islamlıqla bağlı düşüncələrinə əsasən zidd olmaqla yanaşı, onun dünyagörüşündə də ciddi fərqliliklərə səbəb olurdu. Hər halda onun islamlıq və türklük dünyagörüşündən çıxış edərkən ortaya qoyduğu əsərlə, "formaca milli məzmunca sosialist" ideyasına əsaslanan yazdığı əsərlərdə kifayət qədər ziddiyyətlər var idi. Bizcə, Cabbarlıın gənc yaşlarında vəfat etməsində də, özünün özünü bu formada inkar etməsi heç də az rol oynamamışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyə dəstəyi ilə çap olunur